

Stefan van der Poel

Historisch Erfgoed

Folkingestraat-synagoge. Een rondleiding¹

In deze aflevering van de rubriek 'Historisch Erfgoed' leidt Stefan van der Poel u rond door de synagoge in de Groningse Folkingestraat.

Ik geef toe, het is niet het meest opzienbarende gebouw. Hier in het smalle gedeelte van de Folkingestraat loop je er zelfs gemakkelijk aan voorbij. De synagoge oogt van deze zijde wat somber en enigszins dreigend. Je bent eerder geneigd je pas wat te versnellen dan halt te houden; voorbij het pand lonkt immers het licht. Besluit je toch naar binnen te gaan dan valt daar pas op hoe groot dit gebouw eigenlijk is en wat een rust er heerst.

Toch is de geschiedenis van dit ruim 100-jarige gebouw allesbehalve rustig verlopen. Perioden van opgang werden afgewisseld door perioden van verwaarlozing en leegstand. Binnen zijn muren kwamen niet alleen Joden samen, maar ook kerkgangers, soldaten, radio's, duiven, wasmachines, plunderaars, kunstwerken en wat al niet meer. Aan de hand van deze uiteenlopende bestemmingen nodig ik u uit voor een korte historische rondleiding.

'Binnenstad Beter'

De Folkingestraat onderging in 1994 een gedaanteverwisseling. In het kader van het 'Binnenstad Beter'-project kreeg de straat een opknapbeurt en groeide zo uit tot een van de opmerkelijkste straten van Groningen. Hier geen grote winkelketens, maar kleine, exotische winkels die de straat een geheel eigen sfeer geven. Dat deze opknapbeurt samenviel met de opening van het Groninger Museum is geen toeval. Door de komst van dit museum – maar vooral door de bijbehorende brug – werd de Folkingestraat plotseling de kortste route tussen het Centraal Station en het centrum. Duizenden mensen lopen en fietsen sindsdien dagelijks door deze straat en passeren zo ook de kunstwerken die ter gelegenheid van 'Binnenstad Beter' zijn aangebracht.

1 Deze tekst is grotendeels gebaseerd op mijn boek *Honderd jaar Folkingestraat-synagoge 1906-2006* (Groningen 2006).

Synagoge gezien vanaf Zuiderdiep.

Het betreft kunstwerken die verwijzen naar het Joodse verleden. Zo heeft Joseph Semah in het plaveisel elf bronzen maanvormen aangebracht die tesamen een maancyclus vormen; een metafoor voor de levenscycli waarin verleden, heden en toekomst elkaar opvolgen. Het werk van Gert Sennema lijkt de menselijke onmacht tegenover het verleden uit te drukken. Op de hoek van het Zuiderdiep en de Folkingestraat plaatste hij een bronzen deur tegen een blinde muur. De deur is voorzien van een opstapje, maar mist een deurklink. Achter deze deur, zo verbeeld ik me, gaat de geschiedenis van deze straat schuil. Het decor is er nog, maar het verleden zelf blijft grotendeels buiten bereik.

Synagoge: 1906-1943

De bouw van de huidige synagoge in 1905 betekende de afbraak van het oude, uit 1756 stammende gebedshuis. Het oude gebouw werd rond 1900 niet langer passend gevonden, en als ontoereikend beschouwd voor de sterk gegroeide Joodse Gemeente. Op 30 juni 1905 legde opperrabbijn Eliëzer Hamburg daarom de eerste steen van de nieuw te bouwen synagoge. Opmerkelijk aan Hamburgs eerste steen was dat deze geen Hebreeuwse, maar een Nederlandse inscriptie droeg. Hierin moest volgens de opperrabbijn vooral geen breuk worden gezien met de oude traditie of een handreiking naar

de moderne stroming. Integendeel, het getuigde juist van een streven om het oude levend te houden. Het nieuwe gebouw mocht dan architectonisch en esthetisch aan de eisen van de tijd voldoen, binnen zou altijd de oude, onvergankelijke joodse sfeer blijven bestaan, aldus de rabbijn.

Als hoofdarchitect werd de uit Gorredijk afkomstige Tjeerd Kuipers (1852-1942) aangetrokken. Deze gereformeerde architect had als kerkenbouwer een grote naam (in Groningen bouwde hij de Zuiderkerk en Westerkerk), maar hij had nooit eerder een synagoge ontworpen. Dat christelijke architecten synagogen bouwden, was bij gebrek aan Joodse architecten in die tijd heel gebruikelijk. Om inspiratie op te doen vertrok Kuipers, samen met enkele bestuursleden van de Joodse Gemeente, naar Duitsland en daar raakte hij in de ban van de zogenaamde 'moorse' of 'oriëntaalse' bouwstijl: een stijl die onder invloed van de romantiek in Midden-Europa tussen 1840 en 1890 erg in de mode was en beschouwd werd als goed passend bij het toegenomen Joodse zelfbewustzijn. Enerzijds hield deze stijl afstand van de christelijke kerkarchitectuur, anderzijds gaf hij uitdrukking aan het eigen karakter van het Jodendom, hij reflecteerde als het ware op de herkomst van de Joodse religie. Er was dus geen sprake van (direct) teruggrijpen op de beroemde Spaanse voorbeelden (Cordoba, Toledo), maar deze stijl vloeide eerder voort uit een romantische voorliefde voor de Oriënt. Tegen 1905 was deze stroming reeds enige tijd op haar retour. Mede onder invloed van de politieke ontwikkelingen en het toegenomen antisemitisme sinds de jaren zeventig van de negentiende eeuw, had het Joodse zelfbewustzijn in Duitsland een flinke deuk opgelopen en voelden de Joden niet langer de behoefte hun 'vreemde', 'oriëntaalse' afkomst extra te accentueren en zo reeds bestaande vooroordelen te bevestigen. Een nationale ('Duitse stijl') in plaats van oriëntaalse gerichtheid kreeg toen weer de overhand.

Met de keuze van de Groningers voor een synagoge met oriëntaalse invloeden, greep men dus terug op een bouwstijl die reeds als enigszins gedateerd gold, maar voor Nederlandse begrippen tamelijk bijzonder was. Naast de overduidelijke oriëntaalse sfeer – de hoefijzerbogen, de koepelvormige bekroningen van de beide torens, de ramen, de galerijen – is ook de hand van de gereformeerde kerkenbouwer Kuipers goed zichtbaar. Zo bezit het gebouw een kruisvormige basilicale grondvorm en is de invloed van zijn leermeester Berlage met name terug te vinden in het materiaalgebruik, baksteen uit de regio.

De synagoge bood plaats aan ruim zeshonderd mensen. In het schip bevonden zich 363 en in de zijarmen 116 zitplaatsen. Vrouwen betraden de

synagoge via twee aparte zij-ingangen en namen boven plaats. Afgesloten van het mannendomein, zoals de orthodoxe ritus voorschreef, bevonden zich hier 148 zitplaatsen achter gemetselde balustraden met gegoten ijzeren ornamenten.

Het Groningse ontwerp riep niet uitsluitend enthousiaste reacties op. Daaraan waren aanvankelijk niet zozeer de gekozen bouwstijl debet, als wel de omvang, de uitstraling en – bovenal – de geraamde kosten. De gemeente stond er namelijk financieel niet best voor. Zelfs leden van het Joodse kerkbestuur spraken daarom van een ‘lichtzinnig’ project dat neigde naar ‘grootdoenerij’. Kuipers had de kosten zoveel mogelijk proberen te drukken door goedkope materialen te gebruiken. De latere architect A.Th. Dubbeling, die zich met de restauratie zou bezighouden, betitelde het gebouw eens als ‘pracht voor een koopje’. De gemaakte kosten vormden slechts een deel van de kritiek. Sommigen toonden zich angstig dat de ‘ware Joodsche geest en echte Oostersche warmte’ in het nieuwe gebouw verloren zou gaan. De sjoel zou sporen van ‘Joods verval’ (lees: assimilatie) in zich dragen.

De vrees dat de nieuwe tempel ook verdere modernisering van het Jodendom met zich mee zou brengen, leek niet ongegrond en begeleidde de bouwplannen vanaf het prille begin. Naarmate de assimilatie in Nederland sterker werd, groeide de behoefte aan representatieve synagogen, zo ook in Groningen. Net als de Joodse burgerij, trad ook de synagoge meer op de voorgrond. Uiterlijk zelfbewust en vol vertrouwen presenteerde de Joodse gemeenschap in Groningen zich aan de buitenwereld. Innerlijk knaagde er echter iets, een knagen dat niet veroorzaakt werd door toenemende vijandigheid van buitenaf, maar eerder voortkwam uit angst voor de ontwikkelingen binnen de Joodse gemeenschap zelf. De steeds terugkerende bezweringsformule dat in Groningen de oude Joodse geest zou blijven bestaan, wijst hier al op. De bouw leek eerder een maskering van de problemen die binnen de gemeente speelden, zoals het teruglopend synagogebezoek, de naleving van de Joodse wetten en tradities die verwaterde, en de groeiende onderlinge verdeeldheid.

Hoe de Joodse gemeenschap zich onder ‘normale’ omstandigheden verder had ontwikkeld, zullen we nooit weten. Vanaf mei 1940 speelden plotseling hele andere dreigingen. Het Joodse leven zelf stond nu op het spel.

Opslagplaats en leegstand: 1943-1952

Vanaf 1940 werd het proces van inburgering niet alleen stopgezet, maar vervangen door opgelegde segregatie. Het ‘Jood-zijn’ werd door de Duitse bezetter niet langer op religieuze basis gedefinieerd, maar op zogenaamde raciale gronden – in de praktijk werd de ‘Joodsheid’ bepaald aan de hand van het lidmaatschap van een Joodse gemeente. Joden werd het recht ontzegd zich nog langer binnen de niet-Joodse samenleving op te houden. Er volgde een proces van registratie, gevolgd door isolatie en uiteindelijk deportatie. Vanaf het eerste transport op 10 juli 1942 werd de Joodse bevolking in krap zeven maanden tijd vrijwel geheel weggevoerd. Op last van de bezetter werd de Joodse Gemeente op 26 augustus 1943 ontbonden en de synagoge gesloten. Van de 2724 personen die door de Duitsers als ‘*Volljuden*’ waren geregistreerd, werden er circa 2550 naar Polen gedeporteerd en vermoord. De Folkingestraat maakte na de oorlog dan ook een desolate indruk. Veel huizen en winkels stonden leeg en waren dichtgetimmerd, in andere hadden zich obscure kroegen en bordelen gevestigd. De synagoge, eens het middelpunt van Joods Groningen, was verwaarloosd en geplunderd.

De synagoge, die tijdens de bezetting onder meer dienst had gedaan als opslagplaats voor geconfiscerde radio’s – ze stonden opgestapeld op de voormalige vrouwengalerijen –, was na de oorlog dus in slechte staat. Toch begonnen, onder leiding van een Canadese rabbijn, twee weken na de bevrijding de eerste diensten weer. Maar het gebouw bleek al snel veel te groot voor de gedecimeerde gemeenschap. Grondig en kostbaar onderhoud was noodzakelijk en dat viel voor de Joodse gemeente niet op te brengen. Daarbij had men een kleinere, meer passende behuizing: de jeugdsjoel in de Folkingedwardsstraat. Hier trok men nog in 1945 in. Het idee dat in Groningen opnieuw een bloeiend Joods leven zou kunnen ontstaan, leefde bij vrijwel niemand binnen de Joodse gemeenschap. De toekomst leek elders te liggen, in Palestina/Israël, de Verenigde Staten of Canada, maar niet hier. Het verleden drukte te zwaar op de overgebleven gemeenteleden. De nieuwe opperrabbijn Prins, opvolger van de omgekomen Dasberg, liet in zijn openingsrede in 1949 geen twijfel bestaan waar hij de toekomst zag. In 1952 verloor de Gemeente niet alleen haar hoofdgebouw, maar ook haar rabbijn. Prins vertrok naar Israël.

Wasserij en opnieuw leegstand: 1951-1981

Op 15 november 1951 besloot de Joodse gemeente het gebouw af te stoten

en een maand later (20 december) werd het daadwerkelijk voor 100.000 gulden aan de *Chemische was- en ververij Astra* verkocht. Het betekende het begin van grootschalige verbouwingen. Zo werden de bovengalerijen dichtgemetseld en kwam in het oostelijk dwarsschip een provisorisch plafond. Door deze laatste ingreep ontstond een afgesloten ruimte die diende als kerkruimte voor zo'n 350 kerkgangers. De eigenaar van de stomerij was namelijk tevens voorzitter van het Apostolisch Genootschap. Op 19 november 1952 werd het genootschap tevens officieel

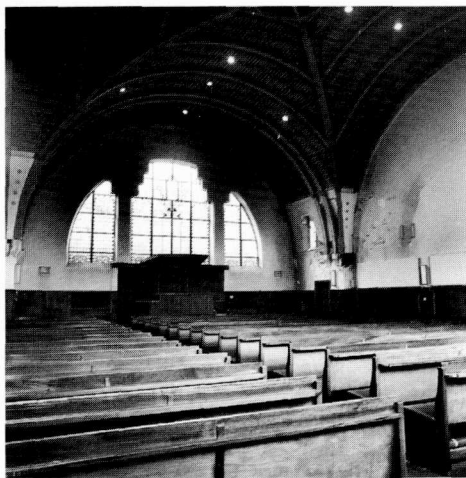

Ingang Astra onder de Hebreeuwse tekst 'Gezegend bent u bij uw ingaan en gezegend bent u bij uw uitgaan'.

eigenaar van deze kerkruimte. En zo veranderde de synagoge binnen een jaar tijd in een stomerij annex kerk. In een kleine kelder bevond zich ook nog een donkere kamer waar de eigenaar zijn foto's ontwikkelde. De naam 'Astra', hetgeen 'ster' betekent, prijkte op de deuren van de voormalige hoofdingang, enkele centimeters onder de Hebreeuwse tekst 'Gezegend bent u bij uw ingaan en gezegend bent u bij uw uitgaan' en enkele meters onder de davidster, afgebeeld in het immense glas-in-lood raam. Het hart van de davidster bevatte in deze tijd een gat met daarin een afvoerpijp voor het ventilatiesysteem dat in de stomerij was geplaatst. Vochtige dampen deden het toch al gehavende gebouw weinig goed.

In 1973 bleek *Astra* niet langer rendabel en had ook het Apostolisch Genootschap een andere locatie gevonden. De eigenaar bood het gebouw daarom te koop aan, maar kopers bleken opnieuw onvindbaar. Jarenlange leegstand en de erbarmelijke staat waarin het gebouw inmiddels verkeerde, leken sloop haast onvermijdelijk te maken.

Toen werd op 6 augustus 1975, op initiatief van Lenny Wolgen-Salmons, de Stichting Folkingestraat Synagoge opgericht met als doel het gebouw te behouden en te restaureren. Onder te titel *Er staat nog een sjoel*

Ingebouwde kerkruijnte van het Apostolisch Genootschap.

in de Folkingerstraat probeerde men de historische en architectonische betekenis van de sjoel onder de aandacht te brengen. Zowel binnen als buiten de Joodse gemeente waren de meningen verdeeld. Elie Aron Cohen, oorlogsoverlevende, pleitte vóór behoud en zag het in stand houden van de sjoel als een 'ereplicht' van de stad Groningen. De voorzitter van de Joodse gemeente Philip Wallage – vader van Jacques Wallage – was minder enthousiast. Hij zat blijkens

een artikel in het *Nieuwsblad van het Noorden* niet op een monument te wachten: 'Een monument om hen niet te vergeten? Ach, aan monumenten hebben wij geen behoefte'. Anderzijds betuigde hij de stichting wel zijn 'volle sympathie' en sprak hij de hoop uit dat deze een 'waardige bestemming' zou weten te vinden voor de 'oude sjoel'. Ook het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* had zo zijn bedenkingen.

Wat heeft het synagogegebouw in de rosse buurt van Groningen nog met een synagoge gemeen? Wat heeft een monument daar met waardigheid uit te staan? Is dat piëteit? [...] Wie de synagoge van Groningen als gebouw wil behouden ter wille van het stadsbeeld, de architectuur of wat ook, hij ijvert en voert actie. Maar laat de omgebrachte Joden daarbij met rust.²

Een stevig politiek debat ging aan de restauratie vooraf. Zo liet in 1976 de wethouder voor onderwijs en cultuur, Jacques Wallage, weten dat: 'Eén monument voor de Joden in Groningen wel genoeg was'. (Het monument van Edu Waskowsky aan de Hereweg was kort tevoren gereed gekomen). Hiermee reageerde hij op de toenemende druk op de gemeente om tot aankoop van de synagoge over te gaan.

Wie meent dat de synagoge een symbool is van de weggevoerde Joden en het daarom in ere wil houden moet goed weten wat hij doet. In plaats van bij te dragen aan een analyse van de politieke en maatschappelijke oorzaken van

2 *Nederlands Israëlitisch Weekblad* (6 augustus 1976) pag. 3.

de oorlog bevestigt hij een beeld van tragiek, van slachtoffer. Hij brengt het gebeurde onder in een permanente 4^e mei: een nationale, a-politieke met schuldgevoelens overladen gebeurtenis, die maakt dat men wel de uitkomst van de oorlog, maar niet de oorzaak aan de orde stelt.³

Met financiële toezeggingen van de landelijke en provinciale overheid ging het stadsbestuur uiteindelijk toch overstag en werd in december 1976 het verwaarloosde gebouw voor f160.000 aangekocht. Na het opstellen van een uitgewerkt reconstructieplan volgde vanaf 1979 een grondige restauratie waarbij alles zoveel mogelijk in oude staat werd hersteld, een operatie die ruim twee miljoen gulden kostte. Driehonderd containers met puin werden uit de synagoge verwijderd; glas-in-lood ramen, tegelwanden en apsis hersteld; ruim tweehonderd gipsen ornamenten opnieuw gegoten en een nieuw synagoge-interieur werd ontworpen.

Synagoge en cultuuruimte: 1981-heden

Op 29 november 1981, 75 jaar na de oprichting, werd het gebouw plechtig heringewijd als synagoge. Psalm 24 *'Poorten hef op uw kroonlijsten, gaat open deuren voor de toekomst, dat de glorierijke Koning kan binnengaan'*, werd gezongen en de tora-rollen werden binnengedragen. Voorop liep rabbijn J.S. Jacobs. Tot de aanwezigen, onder wie vele autoriteiten, sprak hij onder meer de volgende woorden: 'gebruikelijk is het te zeggen: het is mij een eer en genoeg bij deze inwijding het woord te voeren. De eer voel ik, het genoeg niet. Dit heiligdom is te groot en de gemeente te klein.'

Met de herinwijding verloor de jeugdsjoel haar functie als gebedshuis en het gebouw aan de Folkingedwardsstraat werd verkocht. Tegenwoordig fungeert deze ruimte als buurtcentrum met sportzaal. In de nok van de gymnastiekzaal bevindt zich nog altijd een raam met daarin een davidster; een uitsparing in de oostelijke muur verwijst naar de plek waar zich voorheen de ark met de gebedsrollen bevond. Precies tegenover deze uitsparing – onder het basketbalnet – zijn nog de contouren zichtbaar waar eens de tafels met de geboden hingen. Deze bevinden zich thans boven de ark in de Folkingestraat-synagoge waar de Joodse Gemeente een deel van de ruimte huurt van de *Stichting Folkingestraat Synagoge*, de beheerder van het pand.

3 Brief van wethouder J. Wallage gericht aan de leden van de PvdA-fractie in de gemeenteraad. Datum niet vermeld, maar moet juli 1976 zijn geweest. Particulier Archief; kopie in eigen bezit.

Werkzaamheden aan een vervallen sjoel.

Van het synagogegebouw zelf wordt slechts een deel als gebedsruimte gebruikt, de rest heeft een culturele bestemming gekregen, hetgeen een bijzondere combinatie mag heten. Naast diensten vinden er tentoonstellingen, concerten en lezingen plaats, veelal met een Joods of regionaal (De Ploeg) tintje.

De synagoge – afgesloten door een hekwerk – biedt tegenwoordig plaats aan 120 bezoekers. Gemiddeld eens in de twee weken vinden hier diensten plaats. Vrouwen en kinderen hoeven daarbij niet langer op de bovengalerij plaats te nemen, maar zijn gelijkvloers welkom, zij het in een apart gedeelte.

Eigenaar van het gebouw is de gemeente Groningen, en samen met de provincie is zij ook de voornaamste subsidiegever. Daar gemeente en provincie geen kerkelijke instellingen mogen subsidiëren, is er een stichting (*Stichting Folkingestraat Synagoge*) voor het beheer en het organiseren van culturele manifestaties. Het vormt een opmerkelijke constructie. Geen enkele andere ‘kerk’ is namelijk eigendom van de gemeente. Regelmatig klinken dan ook geluiden dat de gemeente Groningen af wil van het gebouw. Zo zou het ondergebracht kunnen worden bij de *Stichting Oude Groninger Kerken* die meerdere gebouwen beheert en over voldoende expertise beschikt. Voor de toekomst van het gebouw zelf hoeft niet langer gevreesd te worden – of ook de invulling dezelfde blijft is moeilijker te voorspellen.

Nu het ‘formele’ gedeelte van deze rondleiding is beëindigd en er nog slechts enkele trouwe toehoorders zijn overgebleven, wil ik u wel verklappen dat dit gebouw ook voor mij persoonlijk in de loop der tijd steeds meer is gaan betekenen. Toen ik mij in 1989 in deze stad vestigde duurde het even eer ik achter deze sombere muren een mooie synagoge ontdekte. Als excuus kan ik natuurlijk aanvoeren dat het mij zonder de kunstwerken van ‘Binnenstad Beter’ ook niet gemakkelijk werd gemaakt. Dat ik mij vier

jaar lang zou onderdompelen in de Joodse geschiedenis van deze stad kon ik toen nog niet bevroeden. Het uiteindelijke boek/proefschrift werd hier ten doop gehouden waarbij het vinden van koosjere borrelnootjes nog een hele opgave vormde. Het eerste exemplaar overhandigde ik aan de inmiddels overleden Jan de Vey Mestdagh, voormalig rijksarchivaris en grondlegger van het historisch onderzoek naar Joods leven in Groningen. Het tweede exemplaar ging naar Inge Apt. Zij groeide op in deze en was een van de eersten die ik voor mijn onderzoek interviewde. Aan hen beiden heb ik dit boek opgedragen. Ook de presentatie van mijn boek over de honderjarige geschiedenis van het gebouw vond hier plaats. Jacques Wallage was toen bereid het eerste exemplaar in ontvangst te nemen. Ook hem heb ik uitvoerig mogen interviewen. En zo stapelen de herinneringen en verhalen zich steeds meer op. Talloos zijn de rondleidingen die ik hier heb gegeven, van zwijgzame Duitse toeristen tot allochtone leerlingen van de Weekendschool – ‘Is een concentratiekamp een plek waar je stil en geconcentreerd moet werken?’

Kortom, de synagoge is voor mij een plek van talloze ontmoetingen geworden, hetgeen de oorspronkelijke Griekse betekenis van het woord – ‘plaats van samenkomst’ – dicht nadert. Zelfs een grote liefde is hier ontsprongen, inclusief eerste zoen. Zij is inmiddels weer verdwenen, maar ook aan die tijd koester ik mooie herinneringen. Mijn huidige geliefde fladderde hier eveneens binnen en wel bij een tentoonstelling rond Etty Hillesum. Ja, u heeft gelijk, misschien dat we hier de rondleiding maar moeten afbreken voordat het persoonlijke wat al te zeer de overhand krijgt. Straks gaat u nog denken dat deze ‘plaats van samenkomst’ meer lijkt op etablissementen die zich hier om de hoek bevinden

Ik laat u even uit. Komt u vooral nog eens terug bij een nieuwe tentoonstelling, concert of lezing. Misschien ontmoeten wij elkaar dan opnieuw.